

ŞOR DESTANI İNCELEMELERİ

*Burçak OKKALI**

***Şor Destanı İncelemeleri*, (Hızl. A. İ. ÇUDOYAKOV, Çev.: Dr. Caşteğin Turgunbayer), Ankara, 2007, TDK Yayınları: 912. Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması Projesi: 25.**

Destanlar sadece birer övgü ve övünme anlatıları değil, bir toplumun sanat ve edebiyat hazinelerinin sergilendiği müzelerdir. Bu eserler, yalnızca tarihte yaşamış veya yaşadığına inanılan kahramanların yaptığı işler, gösterdikleri başarılar, fethettikleri ülkeler ve kazandıkları zaferlerden bahsetmezler. Her ne kadar günümüz Türkiye Türkçesinde “destan yazmak” deyimini başarılması güç bir işin başarılması anlamında kullanılmakta ise de, bu proje çerçevesinde yayımlanan destanlarımızda göçler, yenilgiler, ihanetler, dostluk ve düşmanlıklar gibi Türk boylarının çeşitli dönemlerde yaşadığı acılar, sıkıntılar ve sevinçler de geniş ölçüde yer almıştır.

Destanlar sadece geçmiş yansıtan bir ayna değil, aynı zamanda geçmişle gelecek arasında kurulmuş ve her basamağı belli bir dönemin hatıralarıyla süslenmiş bir sanat merdiveni olarak da görülebilir. Bu merdivenlerden çağımıza doğru çıktığında onun basamaklarının Türk coğrafyası kadar genişlediği, aşağıya doğru inildiğinde ise çağdaş Türk boylarından başlayıp Türk kültür birliğinin yaşandığı dönemlere kadar derinleştiği görülür.

Destanlar, bireyden aileye, aileden topluma ve toplumdan da devlete uzanan bütünlüğün, bir halı motifinin işlendiği gibi motiflerle anlatıldığı eserlerdir. Bu motif yapılarının her bölümünde Türk boylarının insanlık değerleri vardır. Bu temel yapıların oluşturduğu çerçeve incelendiğinde, Türk insanının eşyayı, doğayı, dünyayı ve evreni algılaması ve yorumlayış tarzı görülür. Bu algılama ve buna bağlı olarak oluşan yorumlamalar da “destan sanatı” adı verilen çerçeveyi oluşturur. Bu çerçeveyi oluşturan sanatçılar tarih boyunca farklı coğrafyalarda yetişmişler ve yetiştikleri devir ve bölgeye göre “bahşi”, “akın”, “ozan”, “jırav”, “âşık” gibi adlar almışlardır. Ancak

* Türk Dil Kurumu Uzmanı

onların hepsi “destancı” ortak adını alarak bütün Türk boylarında yaşatılan ortak bir geleneğin temsilcileri olmuşlardır. Bu sanatçılar kendilerinden önce oluşan sanat anlayışıyla, kendi dönemlerinde edindikleri deneyim ve duyguları birleştirerek destan sanatını “destan geleneği”ne dönüştürmüşlerdir.

Batıdaki okullarda tarih, kültür ve millî kimlik bilinci günümüzde de destanlar tarafından sağlanmaktadır. Özellikle görsel eserlerin yaygınlık kazandığı ve büyük kitleler tarafından izlendiği günümüzde Avrupa ve Amerika yapımı pek çok film ve dizide destansı eserler izlenmekte ve bu tür yapımlar “klasik eserler” olarak tanımlanmaktadır. Bütün bunlar Batı dünyasının destanlardan ne kadar geniş ölçüde yararlandığını göstermektedir.

Türk Dil Kurumunda da bu düşünceden hareketle “Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması” adıyla bir proje başlatılıp Türkiye’de daha adı bile duyulmamış diğer Türk boylarının destansı eserlerini önce Türkiye Türkçesine kazandırma işi düşünülmüş ve bunun için yapılması gerekenler tespit edilmiştir.

Bu çalışmalarda ilk önce Türk boylarındaki bilinen destanların isimleri ve tahmini uzunlukları belirlenmeye gayret edilmiştir. Bu ilk aşamalar sonucunda çok zengin, fakat belli bir bilimsel ilkeye göre yayımlanmamış, uzunlu kısıtlı birçok destanın bulunduğu görülmüştür. Bundan başka, destanla ilgili terminoloji olmak üzere pek çok teknik sorunla karşılaşmıştır. Bizdeki “destan” terimi Türk Dünyası’na derinlemesine girilince genişlemekte ve halk hikâyelerini de içine almakta. Bu nedenle halk hikâyeciliği geleneğinin sözlü gelenekte son günlerini yaşadığı da dikkate alınarak hazırlanan bu projenin, ağırlığı sözlü gelenekten derlenmek üzere, “halk hikâyesi” terimi içinde yer alan anlatımları da kapsamı gelecek kuşaklar için önemlidir. Bu nedenle halk hikâyelerinin de hazırlanan bu projede yer alması ve ayrı bir seri hâlinde yayımlanması uygun görülmüştür.

Bu çalışmalarda çeşitli Türk boylarının yarattığı gerçek otantik metinlerin yayınlanması amaçlanmıştır. Türk boylarında hangi destan metinlerini proje için hangi bilim adamlarının hazırlayacağı tespit edildikten sonra metin hazırlanması çalışmalarına başlanmıştır. Herhangi bir Türk lehçesindeki orijinal metin, o Türk lehçesi üzerinde çalışan Türkiye’deki bilim adamları tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Şor Destanı İncelemeleri adlı bu eser de bu proje kapsamında hazırlanarak yayımlanmıştır. Proje tamamlandığında yaklaşık 140 ciltlik bir kültür hazinesi kazanılmış olacak, diğer Türk boylarında da kendilerinde bulunmayan destanların, kendi lehçelerine aktararak yayımlanması için bir külliyat oluşacaktır. Böylece yarınlara Türk gençleri aynı kaynaklardan beslenen, aynı kaynaklardan sanat eseri ortaya koyanlar olarak ortak duygularla geliştireceklerdir.

Bu eserde bölgesel, Sovyetler Birliği ve uluslararası bilimsel toplantılarda sunulan makale, bildiri, 70-90 yılları arasında değişik basım evlerinde basılmış bildiri özetleri ve ilk defa yayımlanan birçok makale yer almıştır. Bu çalışmaların hepsi, Şor halk destanlarını konu almaktadır.

Makale ve bildirilerin pek çoğu, tespit edilmiş sorunların ön inceleme çalışmalarının ilk sonuçları mahiyetindedir. Diğerleri, halk biliminin değişik konularını ele alan özgün çalışmalardır. Bunların bir kısmı sorunu ortaya koyup tanıtmaya amacıyla yazılmış veya monografik incelemenin ayrıntılı bir planı olarak verilmiştir.

Bu konuların tümü günceldir. Çünkü Şor destanları ayrı bir araştırmanın konusu olmamıştır. Şor destanlarına ait malzemeler, V. Y. Prop, V. M. Jirmunskiy, E. M. Meletinskiy gibi genel halk bilimiyle uğraşan bilim adamları tarafından kısmen kullanılmıştır. Destanlar en genel hatlarıyla N. P. Direnkova tarafından “Şor Folkloru” girişinde verilmiştir. (M.-L., 1941)

Bu kitapta sunulan makale ve bildiriler, yüzyılın son çeyreğinde halk biliminin geliştiği yol doğrultusunda, daha doğrusu folklor biliminin genel gelişmenin sunduğu çerçeve içerisinde yazılmıştır. Sovyet folklor biliminde edebî tip ve mecazi anlatış tarzının doğasının incelenmesine fazla önem verilmemiştir.

Günümüzde bu konuların oldukça büyük güncel değer taşımasının sebebi sadece çok az incelenmiş olmasından değil, mecazi anlatış ve edebiliğin halk edebiyatçılarının araştırmalarında ana konu olarak yer almasından kaynaklanmaktadır.

Kitapta, yazarın incelenmemiş, konu bakımından çok verimli olan Şor destanlarındaki malzemeye dayanan, bu alandaki izlenimleri verilmiştir. Bu kitap 100’den fazla eserden oluşturulmuştur. Eserler ilk biçimleriyle korunmuş, diğer bir deyişle bu eserler yeni akımlardan etkilenmemiş, din ve kilise tarafından baskıya maruz bırakılmamıştır. Bundan başka Şor ozanları bu eserleri hem kay (gırtlaktan söylemek), hem söyleyiş tarzıyla anlatmaya devam etmektedirler.

Bu çalışmanın yayımlanma ihtiyacı, hem kitabın asıl hitap ettiği okuyucular olan Novokuznetsk Pedagoji Enstitüsünün öğrencilerinden, Şor destanları ve Şor folklorunu bütünüyle inceleyen bilimsel kitapların ve ders kitaplarının olmamasından kaynaklanmıştır.

Bu eserde toplanan çalışmalar, Şor folkloru ve folklor bilimiyle ilgilenenler için şu anda ulaşılması zor olan çalışmalardır. Ayrıca bu kitap, Şor ve Şorca öğretmenleri, folklor araştırmacıları ve konunun meraklısı okur kitlesi için gereklidir.

Öncelikle Novokuznetsk Pedagoji Enstitüsü Şor Dili ve Edebiyatı Bölümü öğrencilerine hitap eden bu kitap, ders kitabı olarak değerlendirilmemelidir. Kitapta yer alan incelemeler, sadece destanların millî özellikleriyle tanıştırmayı değil, bilimsel çerçeve içerisinde bu olgunun derin manasının kavranmasını isteyen eserlerdir.

Bu kitapta yer alan ve yıldız (*) işaretiyle belirtilmiş olan bazı çalışmalar daha önce yayımlanmıştır. Bazıları ise, bilim dünyası için bir ilktir.

Şor destanları, Şor halkının manevi hayatının evrensel ve zengin kısmıdır. Şor destanlarıyla birlikte dünyanın tüm halklarının destanlarının gelişim tarihi, insan idrakinin mitolojiden adım adım uzaklaşma sürecinin nasıl sürdüğünü göstermektedir. Bu sebeple Şor destanı gibi destanların incelenmesi, bir taraftan mitolojinin nasıl aşıldığını, öte yandan da edebî düşünmenin oluşum ve gelişim sürecini izleme imkânını vermemektedir.

Şor destanının gelişim tarihi, halkının edebî yaratıcılığının oluşumunun tarihidir ve bununla birlikte mitolojiye ait tüm araçların, epik anlatımın farklı araçlarına ve biçimlerine dönüştürme yoluyla mitolojinin aşılması tarihidir.

Mitolojinin aşılma, epik yaratıcılığın doğuş ve gelişme sürecinin yansıdığı destanın malzemesi, en sağlam biçimde Güney Sibiry (Altay, Hakas, Şor) Türklerinde korunmuştur. Bu nedenle malzemenin her destana özgü vasıflarını tespit etme amacıyla incelenmesi, folklor araştırmacılarına folklor bilimi teorisiyle uğraşmasını mümkün kılmaktadır.

Şor destanlarına olan ilgi 19. yüzyılın ortalarında oluşur. Şor destanlarının ilk 8 eserini yazıya döken ilk araştırmacı V. V. Radlov'dur. Radlov bu arada Şorcayı inceler ve Şor folklorunun eserlerini, Şor ozanlarının ağzından büyük aralıklarla yazıya geçirdiği, hacimce büyük olmayan manzum Şorca kahramanlık destanlarını derler. Şorların doğal ortamlarında yaşadıkları, henüz dışarıdan gelen farklı kültürel etkilerin görülmediği bir dönemde derlenmiş olduğu için bu notlar önemli bilimsel bir değer taşır. Daha sonra Şor destanı V. I. Verbitskiy uğraşmıştır. 20-30 yılları arasında ilk Sovyet etnografçılarından N. P. Direnkova 44 tane Şor destanını yazıya aktarmış, onların 6'sını "Şor Folkloru" adlı kitabında yayımlamıştır. 1940'ta ilk Şor araştırmacı dilbilimcisi G. F. Babuşkin "Şor Nıbaktarı" (Şor Masalları) başlıklı kitabı yayımlamıştır. Şor destanlarını derleyenlerin arasında Şor şairi, eğitimci, kendi halkının sözlü edebiyatının müstesna bilgini S. S. Torbokov da vardır. O bütün destanları Rusça çevirileriyle birlikte Şorca derlemiştir. A. İ. Çudoyakov, 60-80 yılları arasında dağlık Şoriya'daki o yılların en ileri gelen ozanlarının ağzından derleme yapmıştı.

Şor destanlarının 100'den fazla eseri toplanmış olmasına rağmen sadece 24 eser yayımlanabilmişti.

A. İ. Çudoyakov'un Şor destanlarında görülen konuları, nazım sanatını ve sanat özgünlüğünü araştıran bir monografisi vardır. O uzun yıllar boyunca yaptığı Şor destanları araştırmalarının sonucunda destanın gelişim tarihinin, epik usulün, epik şiirin sorunları kay özellikleri gibi konuları ele alan pek çok makale yazmıştır.

Gırtlaktan söyleme özelliğinin (kay) araştırılması, Altaylar, Tuvalılar, Başkurtlar, Hakaslar ve Şorlar gibi farklı halkların nazım-müzik sanatının benzerliğini ve farklılıklarını ortaya çıkarmaktadır. Gırtlaktan söyleme özelliğinin araştırmalarının başlangıcına V. Titov'un Hakas kayı ilk defa tasvir ettiği 19. yüzyılın ikinci yarısında rastlamak mümkündür. Titov'un tasvirlerinde Hakas Kay'ın kendine has özellikleri gösterilmiştir: 1) "Gırtlaktan söyleme". 2) Kendisi tarafından çalınan kobızın eşliğinde (samıy kabız daha çok halk destanları söylenirken kullanılır). 3) Türküyü ağzını geniş açmadan söyleme (ozan Avrupa şarkıcıları gibi ağzını geniş açmaz). 4) Halk türkülerini parça parça söyleme.

1885'te ilk Hakas araştırmacı filolog N. F. Katanov Hakas Kay'ı "kısık sesle türkü söyleme" olarak adlandırır. Gırtlaktan söylemede ozanın kahramanlık dolu geçmişe olan hasreti duyulur. Altay Kay'ı hakkında en erken bilgi V. İ. Verbitskiy ve V. V.

Radlov tarafından verilmiştir. 19. yüzyılda basında çift sesle gırtlaktan türkü söyleme (Tuva ve Başkurdistan) ve tek sesle gırtlaktan söyleme (Hakasya, Altay, Tuva ve Şorya) hakkında bilgiler yayımlanır. Bu arada kayın bazı usul özellikleri de belirtilir. Kay, türkü ve müzik folklorunun estetik ve tarihi değeri yüksek, emsalsiz eski türlerinden biridir. Bundan dolayı onu araştırmak ve korumak zaruridir. Kay Güney Sibiryա halkları arasında günümüzde de varlığını sürdüren, geniş bir coğrafyaya yayılmış olan ve sevilen bir sanat türüdür.

Kay sanatı hakkında ilk bilgilere 19. yy gezginlerinin notlarında rastlamak mümkündür. Biriktirilen bilgilerin tüm hacmi kayın özelliklerini başka bir yönden ele almaya ve destanı icra etme geleneklerinin genel hatlarının bir bütün olarak tespit etmeye, halkların her birinin gırtlaktan söylemelerinde bulunan bazı ana farklılıkları göstermeye olanak tanınmasına rağmen, tüm Sayan Altay halklarının kayının en genel özelliği destanın “büyük oktav sınırları” içindeki derin, alçak gırtlak sesiyle söylenmesidir. Kayın ikinci özelliği, bir müzik aleti eşliğinde söylenmesidir.

Hakas, Şor ve Altay ozanları, destan anlatmaya, sözsüz olarak komus çalması ile başlarlar. Ozanlar çalgıyı sanki kendi sesine kulak veriyormuş gibi çaldıktan sonra destanını söylemeye başlarlar.

İncelenmiş epizotlarda Şor halk tarihinin, kabile topluluğunun ahlak bilincinin aşıldığı, sosyal çatışmaların sınırları aştığı, haraca bağlayan istilacı hanlara karşı “haraçlıların” isyan başlattığı, sosyal, ekonomik ve siyasal hayatında yani hayatın bütün alanlarında ve bilinç formlarında halkın tabakalara ayrıldığı geç epik dönemin ahlak bilinci yansıtılmıştır.

Destanlarda ahlak ve estetik idealler sosyal çatışmaların tasviri içerisinde bütün hâlinde ifade edilmiştir. Kahramanca davranış hem ahlak hem estetik ideallerin temelinde yatar. Destandaki estetik idealleri ifade etme biçimlerinde kendine has özellikler vardır.

Sonuç olarak destanlarda yansıtılan sosyal hayat geride, tarihin içinde kalmıştır. O artık kimsenin dikkatini çekmemektedir. Destanlar ise hayattadır. Dağlık Şorya’da hâlâ pek çok kaycı ozan vardır. Sanat değerlerini günümüzde de koruyor olmalarının nedeni halkın ahlak ilkelerinin ve estetik ideallerinin bugün de benzer olmasından kaynaklanmaktadır.

Kahramanlıkların övgüyle anlatıldığı komus (iki telli müzik aleti) eşliğinde gırtlaktan söylemeyle ve ritmik nesirle icra edilen Şor folklorik eserler birkaç türe ayrılır. Mitolojik destanlar halk içindeki kendi varlığını kahramanlık destanlarıyla aynı zamanda sürdürmüşlerdir.

Yiğitleri anlatan eski destanlardaki konular, kahramanlık destanlarındakinden farklıdır. Onlarda yiğitlerin istilacı hanlara, haraç kesenlere karşı yaptıkları mücadele, kahramanların kız istemesi, uzaktaki nişanlıyla evlenme gibi konular yoktur. Kahramanlık destanlarında tanrıların aldığı rol, genellikle gençlere ad koymakla, yeryüzü insanını sihirle etkileyerek ona bir yiğidin gücünü vermekle sınırlıdır.

Mitolojik destanlardaysa tanrılar, ad koymanın dışında yeryüzündeki korumasız insanları da himaye ederler. Mitolojik destanlarda tanrılar yiğitlere sadece yardım etmekle kalmazlar, ahlak kurallarını ihlal ettikleri için de cezalandırırlar. Tanrılar mitolojik destanlarda yer alan karakterlerin ayrı bir grubunu oluştururlar. Diğer grubu ölümsüz dedeler teşkil ederler. Kahramanlık destanlarında bunlara ya çok az rastlanır veya hiç rastlanmaz.

Mitolojik destanlardaki karakterlerin diğer bir grubunu özel mitsel varlıklar olan Altın Köökler veya Çaş Köökler oluşturur. Onlar dağın içinde yaşarlar, ancak yeryüzündeki insanlar gibi bir hayat sürerler. Destanlarda Altın Köök ana karakterdir. O her zaman kahramanların sadık yardımcısıdır. Mitolojik destanlarda başkahramanlara etkin bir biçimde altın Köökler veya Çaş Köökler yardım ederler. Kahramanlık destanlarındaki yiğitlerin kan kardeşleri gibi onlar da çarpışır ve genellikle mücadelede galip gelirler.

Mitolojik destanlardaki mitsel karakterlerin diğer bir grubunu alt âlemin temsilcileri oluşturur. Bütün bu mitsel varlıklar tanrıların gökyüzü varlıklarının zıt tarafıdır yani, onlar kötü güçlerdir. Kahramanların ve tanrıların düşmanlarıdır.

Sonuç olarak yarı mitsel grubu yiğitler oluşturur. Genellikle Ak Kan olarak adlandırılan büyük neslin kökeni belli değildir. İkinci genç kuşak Ak Kanların oğulları da yarı mitsel varlıklardır. Mitolojik destanlardaki diğer bir özellik, mücadelenin nesnesinin sadece bir bireyin değil, tüm insanlığın hayatına denk, son derece yüksek değere sahip bir eşya olmasıdır. Eşyayı elde etme zorluğu ve onu kullanma anına kadar korumaya yönelik mücadele mitolojik destanların öznesini oluşturur. Eşyaya giden yol uzun ve tehlikelidir. Bekçileri güçlüdür ve eşyaya el koymak isteyen düşmanlar sinsi ve kurnazdır. Eşyayı kahramanlar değil, yardımcıları ve dostları elde ederler. Sihirli eşyaya masalsi veya mitsel varlıklar sahiptir. Büyük emekle elde edilen eşyayı destanın mitsel karakterleri gasp etmeye çalışırlar. Kahramanların düşmanları mitsel varlıkların her türüdür. Sihirli özelliklere sahip olan eşyanın gereken yere teslim edilmesinden sonra da kahramanın düşmanlarıyla mücadelesi sona ermez. En belirgin biçimde ifade edilen mitolojik destanlarda kahramanların ve alt âlemin temsilcileri arasındaki mücadele devam eder. Mitolojik destanlardaki olumsuz tipler yakından incelendiğinde bencilik, hilekârlık, kindarlık ve acımazlık karakterlerin en belirgin özellikleridir.

Mitolojik motifleri içermeyen Şor destanı hemen hemen yok gibidir. Kahramanlarla birlikte hareket eden köpek, ayı, tilki, karaca gibi hayvanlar da yer alır.

Bu tür eserler, mitolojik destanlardan başkahraman bakımından değil, eserin ana fikri ve estetik bakımından da oldukça farklıdır. Şorlarda mitolojik, totem destanları dışında nitelik bakımından da çok farklı olan kahramanlık ve romantik destanlar vardır.

Şor destanlarının epik hikâyelerin arkaik biçimi olduğunun altını çizmek gerekir. Bu eski destanlarda bilimsel değeri yüksek, özgün, eski tabakalar da vardır. Onların yardımıyla günümüz folklor biliminin pek çok sorunu aydınlığa kavuşacaktır. Ayrıca Şor destanları Şor halk sanatının sadece mitsel değil, edebî eserleridir.